

Сергій Плохій — професор історії й директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, один із провідних фахівців з історії Східної Європи, член наукової ради «Українського історичного журналу». Автор дев'яти книжок, зокрема видання «Брама Європи», яке по-новому висвітлює історію України, а також книжки «Остання імперія», відомої оригінальною інтерпретацією останніх місяців існування Радянського Союзу.

Новий твір Сергія Плохія — «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду». Автор на основі архівних матеріалів та протоколів суду пише історію одного з найвідоміших агентів КДБ, вбивці Степана Бандери і Лева Ребета, Богдана Сташинського. Детально і вичерпно описаний день, коли був убитий провідник ОУН, а також слідство, що велося після події.

Автор пропонує новий погляд на долю Сташинського, чия історія є головною у цьому творі. Це драма людини, яку держава змусила зрадити власну сім'ю, народ, навчила вбивати співвітчизників. Переконавши себе в тому, що служить вищій меті, Сташинський піднявся на вершину кілерської ієрархії, здобув визнання на найвищому рівні, але постав проти держави, яка контролювала його протягом усього життя.

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-3855-8

9 786171 1238558

ПО ЧЕРВОНОМУ СЛІДУ

Сергій
Плохій

Захоплива й ретельно досліджена історія життя Сташинського висвітлює ключові моменти холодної війни.
Publishers Weekly

ПО
ЧЕРВО
НОМУ
СЛІДУ

Один із провідних експертів з історії Східної Європи і холодної війни.
Енн Еплблом, авторка «Історії ГУЛАГу»

Сергій Плохій

«Убивство у Мюнхені» — це знаменитий епізод холодної війни у майстерному й ретельно обдуманому викладі професора Плохія...
Сергій літературно проаналізував у XX столітті на книжках має стояти на почесному місці.
Mark Pilling, автор «Church of Spies»

УБИВСТВО
У МЮНХЕНІ

БЕРЛІН, ЧЕТВЕР, 15 ЖОВТНЯ 1939

«Дружеский Момента» — это
самое лучшее издание в периодике
для специалистов и практиков
«Дружеский Момента»
Одобрено Министерством
Образования Российской Федерации
Одобрено Министерством
Образования Республики Беларусь
Имеет статус международного
научно-педагогического журнала
«Дружеский Момента»

УБИВСТВО У МЮНХЕНА

ИЗДАНИЕ № 1097. 15 КОПИЙ В 1999

Serhii Plokyh

THE MAN WITH
THE POISON GUN:
A COLD WAR SPY STORY

BASIC BOOKS,
A MEMBER OF THE PERSEUS BOOKS GROUP
NEW YORK

Сергій Плохій

УБИВСТВО У МЮНХЕНІ
ПО ЧЕРВОНОМУ СЛІДУ

УДК 94(093)
ПЗ9

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Видається з дозволу Basic Books, an imprint of Perseus Books LLC. (США)
та літературного агентства Олександра Корженевського (Росія)

Перекладено за виданням
Plokhy S. The Man with the Poison Gun. A Cold War Spy Story /
Serhii Plokhy. — New York: Basic Books,
A Member of the Perseus Books Group, 2016 — 384 p.

Авторизований переклад з англійської *Миколи Климчука*

Дизайнер обкладинки *Джеймс Джонс*

Науково-популярне видання

ПЛОХІЙ Сергій

Убивство у Мюнхені. По червоному сліду

Відповідальний за випуск *К. В. Новак*
Редактор *О. В. Журенко*
Художній редактор *Ю. О. Дзекунова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Д. А. Шелест*

Підписано до друку 23.08.2017.
Формат 60х90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 32.
Наклад 6000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61012, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

ISBN 978-617-12-3855-8
ISBN 978-0-465-03590-8 (англ.)

© Serhii Plokhy, 2016
© Hemiroltd, видання українською
мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб сімейно-
го дозвілля», переклад і художнє
оформлення, 2016

ЗМІСТ

Передмова.....	7
Пролог.....	12
ЧАСТИНА ПЕРША. Таємний агент.....	31
1. Викликає Кремль.....	32
2. Суперубивця.....	40
3. Новачок.....	47
4. Парашутист.....	56
5. На вулицях Мюнхена.....	66
6. Секретна зброя.....	78
7. Вітання з Москви.....	83
ЧАСТИНА ДРУГА. Ідеальне вбивство.....	91
8. Червона площа.....	92
9. Гер Попель.....	100
10. Смерть у швидкій.....	105
11. Похорон.....	115
12. Американці.....	125
13. Мюнхенська база.....	135
14. Головний підозрюваний.....	147
15. Активні заходи.....	162
ЧАСТИНА ТРЕТЯ. Московіада.....	177
16. Орден.....	178
17. Лубянка.....	187
18. Заборонене кохання.....	200
19. Наречена.....	207
20. Шпигунська дуель.....	217
21. Ходіння по колу.....	233

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. Втеча з раю.....	245
21. Московські «жучки»	246
22. Плани міняються	254
23. Новий рік	264
24. Телефонний дзвінок	271
25. Берлін.....	281
26. Зрадник	293
27. Слідство	306
28. Велика політика.....	319
29. Американські адвокати	332
ЧАСТИНА П'ЯТА. Суд	343
30. Карлсруе.....	344
31. Вірність і зрада	354
32. Перше вбивство	366
33. Сумнів.....	376
34. Обвинувачення	386
35. Вирок	401
36. Вашингтонський гість	410
37. Привид	423
38. Тиха гавань.....	432
39. Шлях додому.....	443
ЕПІЛОГ. Холодна війна-2.....	451
Подяки	461
Прикінцеві примітки	466

ПЕРЕДМОВА

Восени 1961 року, коли радянські й американські танкісти напружено дивилися у приціл через новий кордон між двома Берлінами, британський оперативник Дейвід Корнвел, якого світ знає під псевдонімом Джон Ле Каре, задумував свій перший роман — «Шпигун, що прийшов з холоду», — а західнонімецька поліція допитувала радянського шпигуна.

Худорлявий тридцятирічний чоловік мав паспорт на ім'я Йозефа Лемана, громадянина Німецької Демократичної Республіки, але назвався Богданом Сташинським і сказав, що він громадянин Радянського Союзу. На допиті чоловік зізнався, що вистежив і убив у Мюнхені двох провідних діячів української еміграції, Лева Ребета і Степана Бандеру. Інструментом убивства стала нова, спеціально розроблена зброя: пістолет-спрей, який стріляв рідкою отрутою і не лишав слідів. Степана Бандеру вважав особистим ворогом сам Микита Хрущов — до того, як стати на чолі СРСР, він багато років пропрацював в Україні і розумів, що до чого. Комітет державної безпеки не раз намагався їх ліквідувати, і врешті-решт це зробив Сташинський.

Свідчення Сташинського, з яких випливало, що Кремль причетний до політичних убивств за кордоном, стали сенсацією, справжнім шоком для світу міжнародної політики і шпіонажу. Справа Сташинського вплину-

ла на тактику Радянського Союзу в холодній війні і змусила КДБ відмовитися від широкомасштабної практики убивств за кордоном. Вона ж зруйнувала кар'єру Александра Шелепіна, який плекав надію заступити Микиту Хрущова й Леоніда Брежнєва на вершині влади. Крім того, історія Сташинського серйозно вплинула на юридичну практику в Західній Німеччині — німецькі суди почали по-іншому ставитися до справ проти нацистських злочинців. Спираючись на прецедент Сташинського, підсудні будували захист на тому, що вони просто виконували накази, а головні винуватці — ті, хто ці накази віддавав. Врешті-решт, законодавці змінили закон, щоб нацистські злочинці не могли розігрувати «партію Сташинського».

У Сполучених Штатах справу Сташинського розглядав окремих підкомітет Сенату, і її матеріали було вряховано у висновках комісії Ворена з розслідування вбивства Джона Кенеді. Багато прихильників теорії змови досі впевнені, що Лі Гарві Освальд отримав підготовку в КДБ, так само як Богдан Сташинський.

Історія Сташинського полонила уяву західного світу. Розлогу статтю цій справі присвятив журнал «Лайф»; вона фігурує в незмінно популярній книжці «Великі шпигунські історії», яку упорядкував колишній голова ЦРУ Ален Далас. У романі Яна Флемінга «Людина із золотим пістолетом» Джеймс Бонд, дезорієнтований радянськими спецслужбами, стріляє у свого ж начальника з пістолета-спрея, зарядженого ціанідом. Теле- і радіопередачі про Сташинського йшли по всьому світу. Про нього написано багато книжок, знято кілька документальних фільмів, є як мінімум два романи, дві п'єси і художній кінофільм.

Десятиліттями КДБ заперечував будь-який зв'язок зі Сташинським, десятиліттями ЦРУ не мало абсолютної впевненості, що ця історія правдива. Навіть сьогодні деякі автори стверджують, що Сташинського спеціально відправили на Захід з дезінформацією, щоб прикрити реальних агентів, які й виконали смертоносне завдання.

Цю книгу написано на основі нових, раніше недоступних джерел, які дають нарешті змогу розібратися з різними теоріями і чутками про справу Сташинського. Його історію показано в широкому контексті холодної війни — запеклої боротьби двох ідеологій, культур і систем — і внутрішньої політики авторитарної радянської держави, яка чинила руйнівний вплив на суспільство по східний бік залізної завіси.

Більшість із того, що ми знаємо про Богдана Сташинського, його злочин і кару, зводиться до матеріалів судового процесу в Карлсруе в жовтні 1962 року. Тепер ці відомості можна доповнити щойно розсекреченими архівними матеріалами Центрального розвідувального управління США, Комітету державної безпеки СРСР і польських спецслужб, а також спогадами й інтерв'ю колишніх працівників КДБ. Окремі епізоди історії Сташинського знайшли підтвердження в берлінських цвинтарних реєстрах, а завдяки інтерв'ю, яке мені пощастило провести з колишнім керівником південно-африканської поліції, вдалося простежити шлях Сташинського у ПАР. Не виключено, що Сташинський і досі живе там, звиклий постійно озиратися через плече.

ЄВРОПА ЧАСІВ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

ПРОЛОГ

П'ятнадцяте жовтня 1959 року випало на четвер. У Мюнхені стояв сонячний ранок. Минула одинадцята година. Трамвай з центру зупинився на мосту Людвіга через річку Ізар.

— «Німецький музей», — оголосив кондуктор.

Німецький музей науки і технологій мав до війни найбільшу у світі колекцію наукових артефактів. Головний корпус музею розташовувався на острові — йти від зупинки зовсім близько. На фасаді досі видніються сліди бомбардувань — в останні роки війни авіація союзників перетворила центр Мюнхена на порох. Туристам відкривається й картина повоєнного відновлення: старе музейне приміщення відбудували, а прямо через річку, на розбомбленій Цепелінштрассе звели нові корпуси. Двері трамвая відчинилися.

Худорлявий чоловік років тридцяти, який стояв на мосту Людвіга, інтересу до трамвая не виявив. Пропустив він і трамвай у протилежному напрямку в бік Карлспляц і Гауптбангоф — центрального залізничного вокзалу. Заходити в музей він теж не збирався. Стояв собі на мосту й дивився на річку і Цепелінштрассе. Потім пішов по вулиці до будинку № 67, під яким запаркував синій «Опель-капітан». Підійшов на відстань, з якої можна роздивитися номер, потім повернувся на міст і далі спостерігав за машиною

і будинком. Нарешті десь опівдні сталося те, що він, очевидно, хотів побачити, — з будинку вийшов чоловік років п'ятдесяти з молодшою жінкою, і вони сіли в авто. Машина поїхала по Цепелінштрассе від мосту. Спостерігач провів авто очима. Щойно «Опель» зник з поля зору, він сів на перший-ліпший трамвай у бік центру.

За чверть години молодик з моста Людвіга вже був на іншому кінці міста, зійшовши з трамвая на Масманплатц. Пройшов до рогу найдовшої в Мюнхені Дахауерштрассе і коротшої Зандштрассе. Потім повернув праворуч і пішов по Крайтмайрштрассе в бік собору Св. Бенно в кінці вулиці. Проходячи повз новий будинок за номером 7, він зазирнув в арку, яка вела у двір до гаражів, але сподіваного не побачив: синього «Опеля-капітана» там не було. Чоловік повернувся на Дахауерштрассе і знову пішов по Крайтмайрштрассе, час від часу поглядаючи на годинник. Нарешті він побачив, як «Опель-капітан» повернув з-за рогу Дахауер і Зандштрассе. Номер збігався — M-DA 105.

Машина заїхала в арку будинку № 7, і молодик теж пішов у тому напрямку. Він дістав з кишені циліндричний предмет, загорнутий у газету. Авто стояло перед відкритими воротами гаража, водій щось вивантажував. Чоловік підійшов до дверей у будинок і відкрив їх ключем. Потім замкнув двері зсередини і трохи піднявся по сходах — він вирішив почекати, поки власник «Опеля-капітана» увійде у будинок. Раптом згори залунав жіночий голос:

— До побачення! — Хтось почав спускатися сходами.

Молодик занервувався. Що робити? Піти назад означає натрапити на власника авто. Він вирішив повернутися на перший поверх і стати обличчям до ліфта так, щоб випадковий свідок його не розгледів. Натиснув кнопку ліфта. За кілька секунд почувся кроки — судячи за стукотом підборів, це була жінка. Вона відчинила двері й вийшла на вулицю. Чоловік повернувся на попередню позицію на сходи між першим і другим поверхами, звідки його не було видно. Невдовзі він почув, як відчинилися двері. Це був власник «Опеля» з Цепелінштрассе. Він був сам.

Молодик не вперше був у цьому будинку. Кілька місяців тому він знайшов ім'я власника авто в мюнхенському телефонному довіднику, воно ж значилося на дверній табличці — Стефан Попель, квартира 7. Він стежив за Попелем багато разів, одного разу навіть бачив, як той ставить машину під гаражем. Хотів підійти, але востаннє не наважився. Кілька разів пробував увійти в будинок і почекати Попеля там, але двері були зачинені, і він навіть зламав ключ, намагаючись відкрити їх силою. Тепер він мав правильні ключі — вхідні двері проблемою не були.

Він довго готувався до цього моменту. І ось він прийшов. Стефан Попель, невисокий приземкуватий чоловік із залисинами, стояв прямо перед ним, висмикуючи ключ із замка. Він стискав ключ у лівій руці і притримував двері ногою. Ліктем утримував якісь пакети. Один був відкритий — у ньому лежали помідори. Молодик нахилився, ніби зав'язуючи шнурки, — він розумів, що ця поза здається штучною, але не хотів підходити до Попеля, поки двері відчинено. У голову лізли сумніви:

а раптом момент непідходящий? Потім встав, наблизився до дверей і спитав:

— Щось не гаразд? — Свій же голос здався чужим і далеким.

— Тепер все добре, — відповів чоловік.

Молодик взявся за дверну ручку лівою рукою. Він був готовий вийти на вулицю. У цей момент його права рука з предметом, загорнутим у газету, випрямилася. Він спрямував предмет в обличчя Попеля. Хлопок. Попель раптом відхилився вбік і назад. Як він упав, молодик уже не бачив. Він вийшов надвір і зачинив за собою двері.. Повернув наліво і пішов по Ерцгісерайштрає. Потім повернув на Німфенбургерштрає і пішов у бік центру. Поклав циліндричний предмет у кишеню, дістав носовичка і продихався через нього. Нарешті він це зробив. Сташинський виконав завдання¹.

Бійці Української повстанської армії. Галичина, 1948 р. Повстанці УПА, відомі як «бандерівці», не припиняли організованої збройної боротьби проти радянської окупації протягом більш ніж десяти років після вторгнення Червоної армії в Західну Україну

(Фото: Павло Гранюк / Центр досліджень визвольного руху [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.cdvr.org.ua/photoarchive/%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96-%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8>)

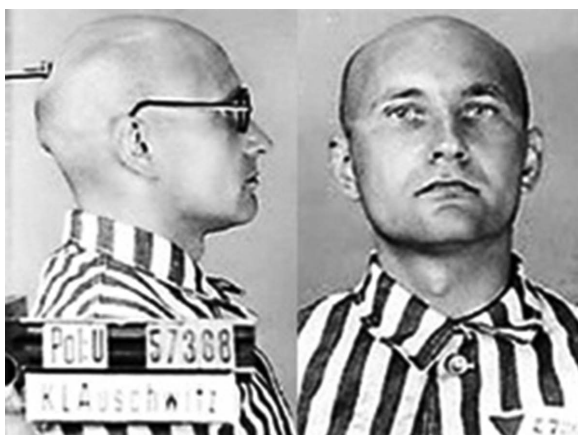
Богдан Сташинський (праворуч). Львів, лютий 1951 р. У квітні 1950 року його було завербовано радянськими спецслужбами для агентурної роботи проти УПА. 19-річний Сташинський, який до цього часу активно допомагав підпіллю, погодився на співпрацю, щоб уникнути арешту. На фото, зробленому таємною камерою, він зображений під час зустрічі зі знайомим. Держбезпека підозрювала його в подальшій співпраці з підпіллям. За кілька тижнів Сташинський долучиться до боївки УПА і видасть її командира Івана Лабу та інших повстанців (Фото: Справа оперативної розробки агента «Тарас» / Архів Служби зовнішньої розвідки України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=5402.html) <https://was.media/2017-03-23-delo-bogdana-stashinskogo/>)

Членський квиток товариства «Динамо», виписаний Богдану Сташинському (на підставне ім'я Григорія Мороза) під час його навчання в Київській школі держбезпеки, де він перебував з 1952 по 1954 р. Крім стрільби, керування машиною та уміння уникати стеження, Сташинського посилено навчали німецької мови (Фото: Справа оперативної розробки агента «Тарас» / Архів Служби зовнішньої розвідки України [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: http://szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=5402.html) <https://was.media/2017-05-19-kak-gotovili-ubijcu-bandery/>)

Восени 1954 р. Богдан Сташинський прибув до Кралсгорсту, передмістя Східного Берліна, де перебував апарат уповноваженого Комітету державної безпеки — КДБ СРСР у Німеччині. Працівники апарата (частина з них у довготерміновому відрядженні з України) вели агентурну війну проти центрів української еміграції в Західній Німеччині, не зупиняючись перед такими методами, як залякування, викрадення людей та терористичні акти проти керівників еміграції. Зупинка міської електрички Берлін — Карлсгорст (Фото автора, січень 2014 р.)

Першою жертвою Сташинського став керівник опозиційного до Степана Бандери крила ОУН, головний редактор газети «Український самостійник» та колишній в'язень Аушвіцу Лев Ребет. Розрахунок КДБ — у вбивстві звинуватять Бандеру та його прихильників, і це спричинить подальший розкол в еміграції (Фото / Центр досліджень визвольного руху [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.cdvr.org.ua/content/%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B6%D1%8F-%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D1%82%D1%96%D0%B2-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%94%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%83>)

Сташинський іде сходами назустріч Леву Ребету, витягаючи з кишені загорнуту в газету таємну зброю — заряджений ціанідом металевий циліндр, який стріляє отруйними парами і вбиває, не залишаючи сліду. Німецькі лікарі дійшли висновку, що Ребет помер від серцевого нападу
Фото інсценізації вбивства Ребета з архіву Мюнхенської кримінальної поліції, вересень 1962 р.
(Московські вбивці Бандери перед судом : збірка матеріалів / за ред. Данила Чайковського. — Мюнхен, 1965.— 695 с., збірка фотографій після с. 695)

Наступною жертвою Сташинського радянські керівники обрали Степана Бандеру, який після закінчення Другої світової війни залишився в еміграції. Бандера був символом націоналістичного спротиву радянському режиму. Сташинський вперше побачив Бандеру під час його виступу на панахиді за вбитим радянськими спецслужбами засновником ОУН — Євгеном Коновальцем. Роттердам, травень 1958 р.
(Фото / Центр досліджень визвольного руху. — Режим доступу до ресурсу : <http://www.cdvr.org.ua/taxonomy/term/31/0?page=4>)

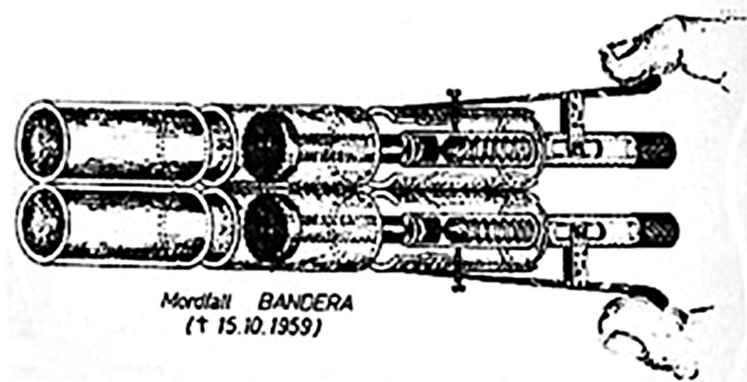
Вхідні двері мюнхенського будинку, у якому на третьому поверсі мешкав Степана Бандера з родиною. Сташинський кілька разів підбирав ключі до вхідних дверей. 15 жовтня 1959 р. за допомогою виготовленої у Карлсхорсті відмички він легко відкрив двері й чекав на прибуття Бандери у під'їзді (Фото автора, 2013 р.)

Сташинський на сходах поправляє взуття, чекаючи, поки Бандера, який тільки-но зайшов у під'їзд, зачинить за собою двері. У правій руці — загорнутий у газету новий удосконалений отруйний прилад

Фото інсценізації вбивства Бандери з архіву Мюнхенської кримінальної поліції. Вересень, 1962 р.

(Московські вбивці Бандери перед судом : збірка матеріалів / за ред. Данила Чайковського. — Мюнхен, 1965.— 695 с., збірка фотографій після с. 695)

Удосконалений отруйний пістолет, яким Сташинський вбив Степана Бандеру. Замість одного зарядженого циліндра він мав два, щоб вбити не тільки Бандеру, а й охоронця, якщо той трапиться поруч. Сташинський натиснув на два спускові гачки водночас. Залишки цианіду в легенях Бандери дозволили лікарям припустити, що ця смерть, на відміну від смерті Ребета, не була природною

Фото з архіву Мюнхенської кримінальної поліції. Вересень, 1962 р.

(Московські вбивці Бандери перед судом : збірка матеріалів / за ред. Данила Чайковського. — Мюнхен, 1965.— 695 с., збірка фотографій після с. 695).

Степан Бандера у труні. Його смерть і похорон 20 жовтня 1959 р., всупереч розрахункам Кремля, не спричинили нових розколів в ОУН, зміцнивши натомість солідарність між різними групами еміграції
(Фото / Центр досліджень визвольного руху. — Режим доступу до ресурсу : <http://www.cdvr.org.ua/taxonomy/term/31/0?page=4>)

Фото весілля Сташинського та Інге Поль. Східний Берлін, квітень 1960 р. За вбивство Бандери Сташинського було нагороджено орденом Бойового червоного прапора, але головне — він переконав голову КДБ Олександра Шелєпіна дозволити йому одружитися з громадянкою Східної Німеччини, Інге Поль, яка невдовзі переконає Сташинського втекти на Захід. Подружжя перетнуло кордон між Східним і Західним Берліном ввечері 12 серпня 1961 р., усього за кілька годин перед початком будівництва Берлінської стіни
(Richard Deacon and Nigel West. *Spy! Six Stories of Modern Espionage*. London, 1980, с. 125 p.)

На допитах у західно-німецькій поліції Сташинський розповів про обставини скоєних ним злочинів. Він назвав імена офіцерів КДБ з якими він був на зв'язку, зокрема свого куратора з Карлсгорсту Олексія Деймона (на фото), якого він знав як Сергія Деймона. У листопаді 1959 р. за успішне здійснення «особливо важливого завдання» підполковник Деймон був достроково представлений до звання полковника (Фото з особистої справи Олексія Деймона / Архів Служби безпеки України, ф. 12, спр. 17587)

Наступник Деймона у Карлсгорсті підполковник Олександр Святогоров був відповідальний за Сташинського під час втечі останнього із Східного Берліна в серпні 1961 р. Разом з іншими офіцерами КДБ Святогорова відкликали до Москви, заарештували і після кількох місяців у слідчому ізоляторі Луб'янки й понизили у званні й звільнили з КГБ
(Фото з архіву Служби безпеки України)

ЧАСТИНА ПЕРША

ТАЄМНИЙ АГЕНТ

1. ВИКЛИКАЄ КРЕМЛЬ

Микита Хрущов, вайлуватий, але дивовижно енергійний майбутній керівник Радянського Союзу, якраз виступав перед викладачами і студентами львівських вишів, коли на трибуну передали записку з проханням негайно зателефонувати до Москви. На календарі було 1 грудня 1949 року.

Львів був на особливому рахунку у Москві. До Другої світової війни місто належало Польщі, але 1939-го після пакту Молотова—Ріббентропа увійшло до складу СРСР. Радянсько-німецька дружба протривала недовго — вже в червні 1941-го Західну Україну окупували німці, але в липні 1944-го радянська влада повернулася. Відтоді вона активно утверджувалася в регіоні й переконувала місцеве населення прийняти переваги соціалізму, що було непросто, адже українці продовжували боротьбу за власну державу. За кілька тижнів до виступу Хрущова українське націоналістичне підпілля ліквідувало письменника-комуніста Ярослава Галана, чільного пропагандиста нового режиму. Хрущов поставив справу на особистий контроль і приїхав у Львів ознайомитися з ходом слідства. Один із убивць виявився студентом, і Хрущов вирішив виступити перед освітянами і партактивом з доповіддю про небезпеки націоналізму.

Прохання подзвонити в Москву заскочило Хрущова зненацька. Він закінчив промову, закликав студентів

рішуче боротися з націоналізмом і антирадянським підпіллям, вийшов із зали і зателефонував у Москву. Хрущова з'єднали Георгієм Маленковим, підручним Сталіна, який відповідав у ЦК за кадрову політику. Маленков велів йому повертатися в Москву.

— Наскільки терміново? — спитав Хрущов.

— Як тільки зможеш. Прилітай завтра, — відповів Маленков².

Хрущов гадав, який же сюрприз чекає на нього цього разу. Три роки тому Сталін начебто у покарання за те, що Хрущов просив у Москви допомоги під час голоду 1946—1947 років, перевів його з посади першого секретаря ЦК компартії України на менш впливову посаду голови Ради міністрів УРСР. Про те, щоб допомогти голодним людям, зменшивши план хлібозаготівель, і мови не було. Прохання Хрущова Сталіна драгували, і він замінив його на Лазаря Кагановича, одного з організаторів голоду 1932—1933 років, від якого в Україні померло до 4 мільйонів осіб. Хрущов зрозумів лінію партію, повернувся у стрій і без жалю вичавлював із виснаженого селянства план хлібозаготівель. Унаслідок повоєнного голоду померло до мільйона людей. У кінці 1947 року Сталін повернув Хрущова на посаду першого секретаря³.

Але чого Сталін хотів цього разу? Невже виклик у Москву пов'язаний з убивством Галана і неспроможністю Хрущова придушити українське підпілля? Українських партизан зазвичай називали «бандерівцями» — за іменем Степана Бандери провідника найрадикальнішого крила Організації українських націоналістів. Судячи зі спогадів Хрущова, він уперше почув про Бандеру

1939 року, коли Західна Україна увійшла до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки, якою він керував. Бандера відбував пожиттєве ув'язнення за участь у вбивстві міністра внутрішніх справ Польщі 1934 року. Після нападу Німеччини і СРСР на Польщу йому вдалося вийти на волю і не потрапити до рук чекістів. «Тоді його дії нам імпонували, — згадуватиме Хрущов, — він виступив проти міністра внутрішніх справ у реакційній польській державі. [...] Але ці акції були здійснені групами, які не були друзями Радянського Союзу, а були його противниками, націоналістами, які ненавиділи радянський лад, тож нам слід було це врахувати».

Коли Сталін домовився з Гітлером про розподіл сфер впливу у Східній Європі і забрав собі Західну Україну і Західну Білорусію, а потім прибалтійські країни, Буковину і Бессарабію, у старому керівництві ОУН стався розкол, і фракція Бандери зробила ставку на Німеччину. Сподівання бандерівців на швидкоплинну німецько-радянську війну здійснилися з неймовірною швидкістю. 22 червня 1941 року німецька армія перейшла радянський кордон і почала стрімкий наступ на схід — Червона армія відступила із Західної України. 30 червня 1941 року, через тиждень після нападу німців на колишніх союзників, бандерівці проголосили незалежну українську державу.

Однак незалежна Україна в плани німців не входила: вони прагнули здобути «життєвий простір» — звільнити цю територію від місцевого населення для німецьких колоністів. Гестапо заарештувало провід бандерівської фракції й вимагало відкликати декларацію. Бандера від-

мовився й більшу частину війни провів у німецькому концтаборі Заксенгаузен. Два його брати загинули в Освенцимі. «...Коли Бандера побачив, що німці і не думають виконувати обіцянку створити незалежну Україну, він повернув свої загони проти них, — згадував Хрущов, — але при цьому не перестав ненавидіти Радянський Союз. Під кінець війни він воював і проти нас, і проти німців»⁴.

Після звільнення із Заксенгаузена Бандера втік до Австрії. Збройну боротьбу очолювали інші люди, які іноді жодною мірою не стосувалися далекого лідера, але ім'я Бандери лишилося символом підпілля. Хрущов згадував: «Пізніше ми стикнулися з Бандерою, і він завдав нам дуже багато неприємностей. Ми втратили тисячі людей уже після війни, коли розгорнулася запекла збройна боротьба українських націоналістів проти радянської влади». Станом на 1944 рік, коли Бандера сидів у таборі, українські націоналісти мали стотисячну Українську повстанську армію, але радянська влада продовжувала називати цих вояків бандерівцями. І добрі, і неприглядні сторони руху опору асоціювалися з Бандерою — і самопожертва молодих людей в ім'я незалежної України, і етнічні чистки поляків у Західній Україні, і участь окремих осіб у Голокості, і жорстокі вбивства радянських колаборантів, як-от Ярослава Галана⁵.

Радянська влада кинула на боротьбу з повстанцями десятки тисяч солдат регулярної армії, спеціальні загони НКВД і місцеву міліцію. За офіційними повідомленнями, у 1944—1946 роках було вбито понад 100 000 «бандитів», близько 250 000 осіб заарештовано. Із За-

хідної України до Сибіру і Казахстану депортували кількасот тисяч людей. Командування Української повстанської армії, яка зменшилася до 5000 бійців, переключилося на тактику дрібних нападів на радянські установи й військові застави та індивідуальний терор проти представників влади і місцевих «колаборантів». Повстанці розуміли, що у відкритому бою шансів немає. Вони хотіли вижити й сподівалися, що незалежна українська держава виникне в ході нової світової війни, цього разу між Сполученими Штатами і Радянським Союзом.

Поступово операції проти повстанців і терор проти місцевого населення давали результат. Станом на 1948 рік рух опору ослаб настільки, що радянська влада взялася до колективізації сільського господарства — це був головний елемент соціалістичних перетворень. Радянська агентура проникала в повстанські загони і прагнула вийти на канали зв'язку між місцевими боївками й націоналістичною еміграцією в Мюнхені, столиці американської окупаційної зони. Однак радянські спецслужби досі не могли ні дотягнутися до командування УПА, ні запобігти убивствам прихильників режиму, як-от Ярослава Галана⁶.

Хрущов був знайомий з Галаном особисто. У 1946 році Галан працював кореспондентом від української преси на Нюрнберзькому трибуналі і вимагав видати Степана Бандеру з американської окупаційної зони. Повернувшись додому, він писав полум'яні памфлети проти українських націоналістів. Галан також нападався на Українську греко-католицьку церкву. Радянська влада заарештувала була її ієрархів, а священни-

ків змусили перейти в юрисдикцію Російської православної церкви — все це було елементом боротьби з іноземними політичними, релігійними й культурними впливами на підрадянських територіях. Чимало вірян греко-католиків пішло в підпілля. Нападки Галана на церкву не лишилися не поміченими у Ватикані — у липні 1949 року папа Пій XII відлучив його від церкви. Галан відповів новим памфлетом, написавши «Я плюю на папу». Можливо, саме цим він і підписав собі смертний вирок: повстанці зазвичай були греко-католиками і не схильні були терпіти наруги над переслідуваною церквою⁷.

Про смерть Галана негайно доповіли Хрущову, він зі свого боку проінформував про львівські події Сталіна. Старому диктатору, який жив у параноїдальній атмосфері підозр, це явно не сподобалося. З цього вбивства випливав висновок, що через п'ять років після завоювання Західної України, через чотири роки по тому, як над рейхстагом у Берліні замайорів червоний прапор, радянська супердержава не може впоратися з купкою повстанців. І то не десь на далеких окраїнах комуністичного світу, а в європейській частині країни, під самим західним кордоном СРСР. Сталін розпорядився надіслати до України найкращих спеціалістів по боротьбі з підпіллям. Їх поінформували, що товариш Сталін дуже не задоволений роботою органів у Західній Україні, наказали знайти убивць Галана і на корені знищити все, що лишилося від руху опору⁸.

Хрущов розумів, що Кремль пильно стежить за ситуацією в республіці. Ось чому він особисто приїхав у Львів перевірити хід слідства і привіз із собою цілу

команду людей, які мали простежити за роботою місцевих кадрів: міністра внутрішніх справ, секретарів ЦК КП(б)У, навіть першого секретаря ЛКСМУ. Хрущов вимагав від підлеглих зробити Львів твердиною радянської влади. За деякими даними, він був готовий на дуже радикальні заходи, аби лиш позбавити підпілля соціальної бази: відправляти молодих людей працювати і вчитися на Донбас, а то й запровадити в регіоні систему окремих внутрішніх паспортів, що перетворило б Галичину на величезну в'язницю поза сферою радянського законодавства. Хрущов неохоче відмовився від цих планів — надто багато ризиків. Один із радників у цій справі вважав, що подібні заходи тільки підштовхнули б українську молодь іти в ліси до повстанців⁹.

Після дзвінка з Кремля Хрущов відклав усі справи і вилетів до Москви. «Я не знав, у якому статусі повернуся в Україну і чи повернуся взагалі», — згадуватиме він. Поїздка виявилася доленосою: його не заарештували, не винесли догану, а підвищили. Сталін хотів, щоб Хрущов був під рукою в Москві, і призначив його боротися з внутрішніми ворогами у московській міській парторганізації. Генсек вичищав із партії справжніх і уявних прихильників так званої «ленінградської групи» — вона нібито збиралася утворити окрему російську комуністичну партію, що гіпотетично кидало виклик загальносоюзній ВКП(б) і владі Сталіна. Хрущов, давній керівник Української РСР, здавався природним союзником у боротьбі з російським партикуляризмом, який підривав імперію.

У Хрущова відлягло на серці. «Я, звісно, подякував за довіру. Сказав, що охоче приїду в Москву, бо був за-

доволений своєю попередньою роботою у столиці», — згадуватиме він. Хрущов повернувся до України закінчити справи і мав переїхати в Москву перед пишним святкуванням сімдесятиліття Сталіна 21 грудня 1949 року. На святковому обіді Сталін посадив Хрущова обіч себе, по іншу руку генсека сидів Мао Цзедун.

Так почався шлях Хрущова на вершину радянської ієрархії. Але він ніколи не забув страху від несподіваного виклику в Москву і всіх тих проблем, які створювало йому на посаді першого секретаря республіки українське підпілля й людина, яка уособлювала спротив, — Степан Бандера¹⁰.

2. СУПЕРУБИВЦЯ

Провівши Хрущова до Москви, його колишні підлеглі в Україні продовжили полювання на лідерів руху опору. Багато кому довелося провести в Західній Україні чимало часу й зустрічати новий тисяча дев'ятсот п'ятдесятий рік у Львові, а не в Києві чи в Москві. Зокрема, й генералу Павлу Судоплатову. Цього чекіста-високопосадовця відрядили з Москви у Львів із завданням зламати збройний опір і знищити керівництво підпілля. Він, власне, спеціалізувався на ліквідації провідників українських націоналістів.

Вперше подібне завдання Судоплатов отримав ще в листопаді 1937 року, будучи тридцятирічним оперативником служби зовнішньої розвідки. Його викликали до народного комісара внутрішніх справ Ніколая Єжова, а потім провели до Сталіна. Судоплатов народився в Україні і вільно говорив українською; йому розробили легенду емісара українського підпілля, що діє в Радянському Союзі, і доручили проникнути в емігрантське середовище в Європі. Сталіна цікавили стосунки між лідерами різних українських організацій, і він захотів особисто зустрітися із Судоплатовим. Судоплатов доповів, що взаємини еміграційних лідерів не безхмарні, ідуть уособиці довкола складу майбутнього уряду незалежної України, але найнебезпечніша людина — Євген Коновалець, голова Організації українських націоналістів, яка знайшла підтримку в абвера, німецької розвідки.

«Які ваші пропозиції?» — спитав Сталін. Конкретних ідей у Судоплатова не було. Сталін дав йому тиждень на підготовку плану протидії Коновальцю і його організації. Через тиждень Судоплатов у кабінеті Сталіна запропонував план проникнення в абвер через радянських агентів в організації Коновальця.

Та Сталін явно мав на увазі не це. Він запропонував висловитися присутньому на зустрічі Григорію Петровському, старому більшовику, одному з провідників Української РСР. Як згадував потім Судоплатов, Петровський «урочисто оголосив, що на Україні Коновальця заочно засудили до смертної кари за тяжкі злочини проти українського пролетаріату» (у перекладі з політичної мови це означало: Коновальця треба ліквідувати). Петровський згадав участь Коновальця у придушенні більшовицького повстання у Києві 1918 року, коли Коновалець був офіцером збройних сил української республіки. Сталін прокоментував слова Петровського: «Це не акт помсти, хоч Коновалець і є агентом німецького фашизму. Наша мета — знешкодити рух українського фашизму напередодні війни і змусити цих бандитів знищувати один одного в боротьбі за владу».

Сталін явно мав на увазі ліквідацію Коновальця, ще коли вперше викликав Судоплатова: він просто не хотів першим казати про вбивство. А коли Судоплатов не вгадав думки вождя, Сталін висловив цю ідею і виправдав її устами Петровського. Пропозиція явно йшла від Сталіна, а не від Петровського — за кілька днів до спільної зустрічі, Судоплатов бачився з Петровським сам на сам, і той нічого подібного не говорив. Тепер, коли ідею ліквідувати керівника ОУН було по суті затверджено, Сталін

хотів перевести справу в практичну площину. «А які смаки, слабкості, уподобання Коновальця? Постарайтеся їх використати», — сказав Сталін. Судоплатов не раз зустрічався з Коновальцем, коли працював за кордоном, і розповів Сталіну, що, куди б вони не їздили, той першим ділом завжди купував шоколадні цукерки: «Коновалець дуже любить шоколадні цукерки». Сталін запропонував обміркувати цей момент.

Перед прощанням Сталін спитав майбутнього убивцю, чи усвідомлює він політичне значення довіреного йому завдання. Судоплатов запевнив, що все розуміє і готовий віддати життя батьківщині. Сталін побажав йому успіху й потис руку. Запланований акт терору в політичному й ідеологічному плані виправдовували діяльністю Коновальця під час революції, його зв'язками з абвером і «фашистським» характером націоналістичного руху. Звинувачення у «фашизмі» стали головною зброєю радянської влади для дискредитації українських націоналістів. Останні справді сповідували крайні праві ідеї, але фашистами їх називали тільки в СРСР. Сталін готувався до війни з Німеччиною і хотів внести розлад у лави ворогів. Коновалець мусив померти.

Радянські спецслужби підхопили ідею Сталіна й вирішили зіграти на слабостях Коновальця. Інженери-чекісти розробили бомбу, замасковану під коробку шоколадних цукерок. Якщо перемістити коробку з вертикального положення у горизонтальне, запускався годинниковий механізм і через півгодини бомба детонувала. 23 травня 1938 року Судоплатов зустрівся з Коновальцем у ресторані готелю «Атланта» в центрі Роттердама і презентував йому коробку цукерок. Після зустрічі убивця зайшов

у магазин одягу на сусідній вулиці і купив шляпу і світлий плащ, щоб замаскуватися. Невдовзі після полудня він почув звук хлопка і побачив як люди біжать у тому напрямку, де він лишив Коновальця. Судоплатов поспішив на вокзал і сів на поїзд у Париж. «Подарунок вручено. Посилка зараз у Парижі, а шина автомобіля, на якому я подорожував, лопнула, поки я ходив по магазинах», — надіслав він телеграму з Парижа у Москву¹¹.

З газет Судоплатов дізнався, що Коновалець загинув на місці. Одразу після замаху Судоплатова почав мучити гострий головний біль, але він ніколи не шкодував про свій вчинок. Він писав, що навесні 1938 року пахло війною, і чекісти знали, що Коновалець воюватиме на боці німців. Цю операцію вивчали у КДБ і вважали класикою жанру: елегантна, ефективна, політично доцільна. Як і планував Сталін, після смерті Коновальця в націоналістичному підпіллі почалася боротьба за владу. Через два роки після вбивства молодий і амбіційний Степан Бандера очолив радикальну групу, яка виступила проти давнього соратника і наступника Коновальця полковника Андрія Мельника. Бандері вдалося відколоти й повести за собою більшу частину організації, але усобиці між двома фракціями, які вилилися у відкритий конфлікт, що тривав десятиліттями, послабили націоналістичний табір¹².

Ця операція зробила Судоплатова знаменитістю в НКВС і дала потужний імпульс його кар'єрі. Статус Судоплатова утвердився під час війни — він відповідав за диверсійні й терористичні операції в німецькому тилу. Попит на його знання і вміння не зник і після війни. У вересні 1946 року він здійснив ще одну операцію

проти українського діяча. Цього разу жертвою був Олександр Шумський, нарком освіти Української СРР у 1920-х роках, якого звинуватили були в українському націоналізмі, заарештували й відправили у заслання в Саратов. Шумський давно вимагав, щоб йому дозволили повернутися до України. Разом із Судоплатовим до Саратова поїхав полковник Григорій Майрановський, начальник токсикологічної лабораторії НКВС, яка розробляла отрути. Вони ввели Шумському отруту, і зовні все було схоже на серцевий напад. Розтин тіла екс-наркома нічого не виявив — Майрановський використав кураре, отруту рослинного походження.

Наступною жертвою Судоплатова і Майрановського став єпископ Мукачівської єпархії (окремої від Львівської митрополії греко-католицької церкви) Теодор Ромжа. Він очолював церкву в Закарпатті, яке до Другої світової війни належало Чехословаччині. За словами Судоплатова, у 1947 року радянська розвідка отримала інформацію, що Ватикан підштовхує Сполучені Штати і Велику Британію підтримати українських католиків і їхніх союзників в націоналістичному підпіллі. Галицьких єпископів греко-католицької церкви на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим радянська влада затримала ще 1945 року, тому Ромжу вважали найнебезпечнішим ієрархом. У лютому 1947 року українські чекісти запропонували Москві ліквідувати Ромжу. Перший замах на нього організували в кінці жовтня 1947 року, влаштувавши дорожньо-транспортну пригоду, але Ромжа вижив, його відправили в місцеву лікарню. Справу завершили Судоплатов і Майрановський — підіслана чекістами медсестра ввела єпископу отруту, яку дав Майрановський.

Судячи зі спогадів Судоплатова і радянських архівів, усі ці вбивства було організовано з особистої санкції Сталіна. Ніхто інший не мав влади розпоряджатися долею жертв судоплатовської команди. Але пропозицію ліквідувати ту чи іншу людину могли висловлювати й інші члени радянського керівництва. За словами Судоплатова, на ліквідації Шумського і Ромжі наполягав Микита Хрущов, який нібито зустрічався з Майрановським, коли той їхав в Ужгород. Судоплатов заявляв, що був свідком телефонної розмови генерала Сергія Савченка, міністра держбезпеки УРСР, з Хрущовим, під час якої перший секретар дав остаточну згоду на ліквідацію Ромжі. Правда це чи ні, але немає сумнівів, що початковий план замаху на Ромжу розробляли в Києві, а не в Москві, і без особистої санкції Хрущова не обійшлося¹³.

У грудні 1949-го Судоплатову видали нове завдання: знайти й ліквідувати командувача Української повстанської армії Романа Шухевича. Сорокадворічний Шухевич мав за плечима досвід командування спеціальним батальйоном абвера «Нахтігаль», створеним 1941 року, а після ув'язнення Бандери в Заксенгаузені та переходу ОУН у підпілля поступово перебрав на себе керівництво бандерівською фракцією ОУН. Судоплатов і заступник міністра держбезпеки УРСР генерал Віктор Дроздов підняли на пошуки Шухевича цілу армію чекістів. Перелом у ході операції стався на початку березня 1950 року, коли колишній член підпілля викрив зв'язкову Шухевича, двадцятип'ятирічну Дарію Гусак. Судоплатов особисто допитував Гусак, але вона не зрадила Шухевича. Тоді чекісти підсадили її в камеру до жінки, через яку Гусак спробувала передати Шухевичу записку

в село Білогорщу піді Львовом. На пошуки керівника опору туди негайно прибули понад шістсот бійців НКВС.

Чекісти оточили будинок, у якому перебував Шухевич, він спробував вирватися з оточення, але загинув у бою. «Дроздов вимагав від Шухевича скласти зброю — у такому разі йому гарантували життя. У відповідь прозвучала автоматна черга. Шухевич, намагаючись прорвати кільце оточення, кинув з укриття дві гранати. Зав'язалася перестрілка, в результаті якої він загинув», — згадував Судоплатов у мемуарах. Судячи з характеру ран Шухевича, у ході перестрілки він убив себе, щоб не даватися в руки чекістам. У кожному разі Судоплатов міг доповісти в Москву, що завдання виконано. Ще одного лідера українського руху ліквідовано¹⁴.

Після загибелі Шухевича колосально виросла роль Бандери як лідера підпілля й символу руху опору, він здавався куди масштабнішою фігурою в українських справах, ніж був у реальності. Убивство підпільниками радянського пропагандиста Ярослава Галана тільки зміцнило позиції Бандери у списку ворогів радянської влади. Хрущов вимагав його голови. За деякими свідченням, ще восени 1949 року Верховний суд СРСР виніс смертний вирок Степану Бандері. Судоплатов згадував, що коли Хрущов був у Москві, то просив його розробити план ліквідації бандерівського керівництва українського «фашистського» руху в Західній Європі, яке шкодить Радянському Союзу¹⁵.

3. НОВАЧОК

Квітневим вечором 1950 року у двері нічим не прикметної хати в селі Борщовичі піді Львовом постукав міліціонер у штатському. Там жила родина Сташинських, люди в селі шановані й порядні. Батько родини працював теслею, усі знали, що він дуже любить книжки, а мати гляділа господарство. У них було троє дітей юнацького віку — дві доньки і син¹⁶.

Хоч сім'я була малоземельна, менше гектара землі, комуністичний режим їм не подобався. Вони були щирими патріотами, саме в їхньому домі багато сусідів вперше почули гімн «Ще не вмерла Україна» і побачили тризуб. До 1939 року регіон належав Польщі, тож співати український гімн і тримати в хаті український герб зовсім не вважалося безневинними проявами місцевого патріотизму. Після того як Західна Україна увійшла до складу СРСР, родина Сташинських відчула на собі більшовицький терор. У жовтні 1940 року чекісти заарештували їхнього близького родича, тридцятишестирічного Петра Сташинського, активіста і члена Організації українських націоналістів. У червні 1941-го його розстріляли у львівській в'язниці за кілька днів, якщо не за кілька годин до відступу Червоної армії зі Львова. Така доля спіткала десятки тисяч українських патріотів. Родина дуже важко переживала арешт і загибель Петра.

Коли 1944 року повернулася радянська влада, Сташинські щиро підтримували ОУН. Чоловіків, які могли

піти в УПА, у родині не лишилося, але вони допомагали лісовим братам, чим могли. Сусідка згадувала: «До Сташинських часто навідувалися “бандерівці”. Часом прийдуть 20—30 хлопів, і треба було їх нагодувати. То Богданова мама ходила хатами, збирала для них харчі». Сестри Богдана, Марія й Ірина, були зв’язковими підпілля, а родина числилася у списку підозрілих. «Коли їх замельдували, то відвезли в тюрму до Яричева. І так побили, що Марійка через каліцтво не вийшла заміж. Казала: “Кому я потрібна, така знищена?..”», — розповідали сусіди¹⁷. Ірину звільнили з учительської роботи у школі. Батько завжди тримав напоготові запас сухарів на випадок арешту й заслання.

І от тепер міліціонер хотів поговорити з дев’ятнадцятирічним Богданом Сташинським. Сім’я пишалася ним — він першим з родини вступив до інституту. Подобався Богдан і місцевим дівчатам — худорлявий стрункий хлопець з відкритим овальним обличчям, виразний ніс, складка на підборідді, густе м’яке волосся, завжди акуратний. Богдан Сташинський народився 4 листопада 1931 року. До школи пішов при поляках, 1939 року в село прийшла радянська влада, анексувавши Галичину після пакту Молотова—Ріббентропа, 1941-го край окупували німці, 1944-го радянська влада повернулася. За поляків у школах вчилися польською мовою, за німців і при Союзі — українською. З інших мов він учив у школі німецьку, потім російську. 1945 року він переїхав з рідного села у Львів, щоб закінчити там школу-десятирічку. Сташинський хотів учитися на лікаря, але до медінституту не вступив і 1948 року став студентом педінституту. Для бідного

студента це були важкі часи. Щокілька днів він електричкою зайцем їздив додому по харчі — квиток коштував задорого для нього.

Міліціонер у штатському велів Богдану прийти у залізничне відділення міліції, щоб розібратися з безквитковим проїздом, на якому Богдана спіймали за кілька днів до того, — записавши ім'я і адресу, контролери тоді його відпустили. Тепер міліція хотіла з ним поговорити. З огляду на репутацію сім'ї і зв'язки з підпіллям, такий виклик здавався дрібницею. Йому могли висунути набагато серйозніше звинувачення.

Від львівських друзів Богдан знав, що після вбивства Ярослава Галана чекісти звертають пильну увагу на студентство. Один із убивць, вісімнадцятирічний Іларій Лукашевич, був студентом лісотехнічного інституту. Майже одразу було заарештовано або виключено з інституту всіх студентів, які мали хоч якийсь зв'язок із Лукашевичем. Влада посилила ідеологічну роботу з молоддю. Кампанією особисто керував перший секретар ЛКСМУ і майбутній голова КДБ Володимир Семичастний. У жовтні—листопаді 1949 року чекісти заарештували понад сто студентів і працівників університету. Невдовзі після виступу Хрущова, перерваного дзвінком із Москви, зі львівських інститутів виключили п'ятдесят студентів. За той рік зі львівської політехніки виключили 344 особи, вісім відсотків від усіх студентів інституту. Загалом під чистки потрапило до двох відсотків львівських студентів, майже всі вони були урожденцями Західної України¹⁸.

Водночас чекісти почали активніше вербувати інформаторів серед студентів, чиї батьки жили в селах,

де діяло підпілля. Хтось переводився в інші навчальні заклади, щоб уникнути уваги спецслужб, хтось переходив на заочну форму навчання і повертався зі Львова в рідне село до батьків. Так, улітку 1950 року мусив поїхати зі Львова відомий в майбутньому історик Микола Ковальський. Восени 1949-го його звільнили з посади голови студентського профкому, у березні 1950-го змусили вступити до комсомолу, а влітку, наприкінці навчального року, він зібрав свої речі і написав заяву про переведення на заочну форму навчання. Рішення поїхати з міста він пов'язував з нестерпною атмосферою ідеологічного і політичного терору проти західноукраїнської молоді в останні роки життя Сталіна.

Найближчому другові Ковальського і теж майбутньому історикові Зенону Матисякевичу пощастило менше. Його взагалі виключили з університету. Ні Ковальський, ні Матисякевич стосунку до підпілля не мали¹⁹.

Богдану Сташинському теж не пощастило. Богдан пройшов із міліціонером на станцію. На його подив, там уже чекав старший офіцер.

— Капітан Ситняковський, — відрекомендувався він.

Він був цілком приятний і, здавалося, більше цікавився студентським життям, ніж безквитковим проїздом. Капітан розпитував про навчання, сім'ю, батьків. Але головне, він хотів говорити про підпілля і стосунок Богданової родини до руху опору. Здавалося, що він все знає. «Ситняковський знав про співпрацю моєї сестри з підпіллям і орієнтувався у відносинах у нашому селі», — згадуватиме Сташинський. Не лишалось сумніву, що капітан хоче його завербувати. «Він запропонував мені вибирати: або я сам викручуся з цього стано-

вища і допоможу своїм батькам, або мене заарештують і засудять на 25 років в'язниці, а моїх батьків зашлють на Сибір», — розповідав він про цю другу зустріч. Сташинський розумів, що справа серйозна, це не іграшки. Спецслужби карали людей за куди менші «злочини», ніж у Сташинських²⁰. Сташинський був наляканий. Згідно з протоколом допиту, зустріч тривала чотири години, з 9:30 вечора 21 квітня до 1:30 ночі 22-го. Богдан зізнався у зв'язках з підпіллям і розповів все, що знав про його членів і симпатиків, назвав імена і деталі операцій, про які чув, або до яких був причетний²¹.

Капітан Ситняковський пояснив, що опір не має сенсу. Сташинський не заперечував. Він розумів, що піти в ліс означає винести самому собі смертний вирок: дев'ять з десяти оунівців спіймають або уб'ють чекісти. Що робити: погодитися на співпрацю і врятувати себе і свою сім'ю? Відмовишся — і можеш забути про мрію здобути освіту. Мало того, на горизонті виднілася в'язниця — і тебе посадять, і всіх родичів. Як згадував Сташинський, капітан не вимагав негайної відповіді, дав час подумати і обставив вибір так, щоб молодий чоловік не почувався зрадником. Щоб врятувати своїх родичів, він мав стежити за ними. «Я знав, що коли прийму цю пропозицію, то розсварюся з моїми батьками, але я опинився в таких обставинах, що для мене було зрозуміло, що мені краще буде прийняти його пропозицію. Я вірив, що таким чином мені вдасться оберекти моїх батьків від Сибіру, а моїх сестер від тюрми». Він сказав «так». Задоволений Ситняковський доповість про успішну вербовку ще одного агента²².

Хороша новина полягала в тому, що Сташинського відпустили; коли затримали були знайому Марії Сташинської по підпіллю, то капітан Ситняковський бив арештантку і тримав пістолет біля голови, розігруючи розстріл²³. Сташинський не зізнався вдома про розмову із Ситняковським. Він переконав себе, що рятує сім'ю, навіть якщо це йде всупереч її волі. Він рятував і себе. Йому виповнилося дев'ятнадцять років, від політики хлопець був далекий — усе життя попереду. Наступна зустрічі із Ситняковським відбувалася на квартирі капітана.

Новому агенту видали кодове ім'я «Олег». Так він мав підписувати свої повідомлення. Спершу він просто переказував чекістам те, що дізнавався про підпілля від сестри Марії, її друзів і родичів у селі. Село Борщовичі, у якому жили Сташинські, стояло серед лісів, де діяв партизанський загін УПА. Ним командував чоловік із сусіднього села на ім'я Іван Лаба, псевдо «Кармелюк». Лаба приєднався до націоналістичного руху у 1941 року, невдовзі по тому, як німці змусили бандерівців піти у підпілля. Як багатьох інших українських націоналістів, його схопили гестапівці і відправили до Освенцима, звідки Лабі вдалося вийти живим. У кінці війни він повернувся до боротьби і став одним з місцевих лідерів руху опору²⁴.

Чекісти будь-що хотіли захопити Лабу, живим чи мертвим. Щоб виправдати себе в очах радянської влади й захистити сім'ю, сказав Ситняковський, Богдан має допомогти спіймати або ліквідувати небезпечного ватажка. Лаба таємно навідував Богданову сестру Марію і хотів з нею одружитися. Ситняковський розробив

план: вночі Богдан мав подати світловий сигнал, коли до них прийде Лаба, а в кущах довкола хати ховатимуться чекісти і схоплять або уб'ють Маріїного жениха. Операція провалилася. Сташинський, який погодився на співпрацю, але, здається, намагався переграти своїх кураторів, повідомляв про прихід Лаби та інших повстанців постфактум, плував місця, і, врешті-решт, Ситняковський запідозрив його у подвійній грі. На кону знову стояла його свобода і добробут сім'ї²⁵.

Сташинський мав довести свою благонадійність, і він її довів. Спецслужби розпустили чутку, що Сташинського от-от заарештують за зв'язки з підпіллям. За ним нібито стежили. Сташинський повернувся зі Львова в село і сказав родичам, що за ним можуть прийти. На сімейній раді постановили, що іншого варіанта не лишається — треба тікати в ліс до партизанів.

Марія відправила партизанам у ліс вістку, і 10 березня 1951 року Іван Лаба особисто прийшов забрати Богдана. Дехто з партизанів запідозрив, що діло нечисте, але Марія наполягала, і Лаба їй повірив. Він зробив це всупереч наказам керівництва підпілля, яке вимагало, щоб усі нові члени проходили перевірку й випробувальний термін. Лаба повністю довіряв Сташинському, зрештою, це був брат його нареченої, член родини.

Сташинський зрадив довіру. Двічі він надсилав листи Ситняковському з планами засади на Лабу і його товаришів. Листи були написані морзянкою, яку Лаба прочитати не міг, він був упевнений, що Сташинський листується з дівчиною, яку зустрів у Львові на навчанні. Лаба не хотів втручатися у любовні справи свого майбутнього шурина. Саме за планом Сташинського